

**ORTA ÇAĞ'DA K'VELİ KALESİ (ყველის ციხე)'NİN TÜRK TARİHİ
AÇISINDAN YERİ VE ÖNEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
AYŞE AYÇİÇEK***

Öz: Kalıntıların günümüz Ardahan'ın Posof ilçesinin Kol köyünde yer alan K'veli Kalesi (Gürcüce ყველის ციხე), Orta Çağ'da Samtskhe-Shavshet (Şavşat)-Klarjet-Tao'yu birbirine bağlayan merkezi yol üzerinde yer alması bakımından stratejik öneme sahip kaleydi. Bu nedenle Gürcü topraklarına erişimde geçiş özelliğini bünyesinde barındıran Kale, dönem dönem Gürcüler, Selçuklular, Araplar ve Osmanlılar olmak üzere farklı milletlerin hâkimiyetinde kalmıştır. Bilhassa Selçuklular Dönemi'nde Sultan Melikşah'ın Emir Ahmed komutasındaki orduyu Gürcistan üzerine sefere göndermesi ile K'veli Kalesi'nde bulunan Gürcistan Kralı II. Giorgi'nin mağlup olması (1080) ve Kral'ın önce Acara'ya sonra da Abhazya'ya gitmek zorunda kalması Gürcü tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. II. Giorgi'nin yenilmesine neden olan K'veli Kale'sinde gerçekleşen mücadeleden sonra Selçukluların Gürcistan içlerine doğru gerçekleştireceği yeni seferlerin de önü açılmış ve Gürcülerin *Didi Turkoba* (Gürcüce დიდი თურქობა) olarak adlandırdıkları yeni bir dönem başlamıştır. Böylece Türk-Gürcü ilişkileri yeni bir döneme girmiştir.

Anahtar Kelimeler: K'veli Kalesi, Selçuklular, Gürcüler, Didi Turkoba.

**AN EVALUATION ON THE PLACE AND IMPORTANCE OF K'VELI
CASTLE (ყველის ციხე) IN THE MIDDLE AGES IN TERMS OF
TURKISH HISTORY**

Abstract: K'veli Castle (ყველის ციხე in Georgian), whose ruins are located in the village of Kol in the Posof district of present-day Ardahan, was a strategically important during the Middle Ages as it was located on the central road connecting Samtskhe-Shavshet-Klarjet-Tao. For this reason, the Castle, which has the feature of transition in accessing Georgian lands, has been dominated by different nations, including Georgians, Seljuks, Arabs and Ottomans, from time to time. Especially during the Seljuk Period, Sultan Melikşah sent the army under the command of Emir Ahmed to Georgia and the defeat of Georgian King Giorgi II, who was in K'veli Castle (1080) and the fact that the king had to go first to Adjara and then to Abkhazia was an important turning point in Georgian history. After the struggle at K'veli Castle, which led to the

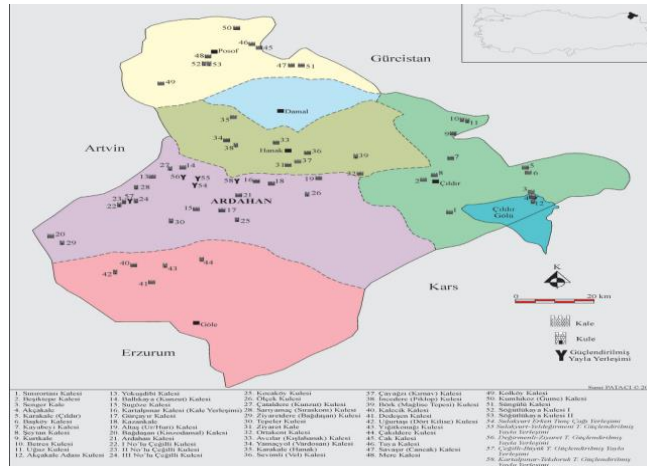
* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Beykent Üniversitesi, Tarih Bölümü, ayseaycicek@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7308-1695.

defeat of George II, the way was opened for the Seljuks' new campaigns into the interior of Georgia, and a new era, which the Georgians called *Didi Turkoba* (დოდი თურქობა in Georgian), began. Thus, Turkish-Georgian relations entered a new era.

Key Words: K'veli Castle, Seljuks, Georgians, Didi Turkoba.

Giriş

Orta Çağ Gürcistan'ında hem askeri-stratejik hem de ülkenin ekonomik gelişimi bakımından büyük önem taşıyan ve transit karayollarının korunması-kontrolün sağlanması noktasında güçlü bir savunma sistemi mevcuttu. Bu kadar güçlü savunma tahkimatlarına sahip olması ülkenin siyasi ve ekonomik bakımından da ne kadar ileri seviyede olduğunun bir göstergesiydi. Bundan dolayıdır ki Güney Gürcistan'ın kaleleri ve yolları ön plana çıkmıştır. Bölge, Gürcistan'ın her köşesiyle ve komşu ülkelerle güvenilir bir bağlantı yolu sağlamasının yanında Gürcü devletçiliğinin ve maneviyatının güçlü bir karakolu olarak Gürcistan'ın güvenliğinin güney kapısı olarak hizmeti vermiştir. Bu hususta Güney Gürcistan'ın savunma sisteminin güçlü bağlantılarından biri de Gürcü yazılı kaynaklarında sıklıkla bahsi geçen K'veli Kalesi olmuştur.¹

Ardahan Kale ve Kuleleri: Sami Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", *Ardahan Kale ve Kuleleri*, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, Ardahan 2016, s. 33.

¹ Tsiuti Katamadze, "Otskhovis Saportipikatsi Nagebobata İstotiatvis (Kvelis Tsikhe)", *Shromebi IV*, Ed: Vano Papunidze, Sakartvelos Metsnierebata Erovnuli Akademia, Batum 2019, s. 104.

Genel olarak “q’veli” (Gürcüce ყველი) toponimi de haritalarda ve literatürde “k’velisa” (Gürcüce კველისა), “kveli” (Gürcüce ქველი), “q’veli” (Gürcüce ყველი), “q’velis tsikhe (Gürcüce ყველის ციხე), “k’uel” (Gürcüce კუელ), “q’uel” (Gürcüce ყუელ) olmak üzere sıklıkla farklı isimlerle kullanılmıştır.² Modern Türkçe toponimisinde ad, Türk dilinin kendisine özgü özelliğiyle kısmen de olsa korunmuştur ve K’veli Kalesi doğrudan tercüme edilerek Kol Kalesi olarak anılmıştır. Bu toponimin Türkçede başka bir çeşidi daha bulunmaktadır: Kuvel Kalesi, yani K’velists’ikhe. Bu durumda yan yana gelen 2 ünsüz bir sesli harfle bölünmüştür. Diğer taraftan Agara (Gürcüce აგარა) yerli halkı burayı Kaleönü (Gürcüce ციხისწინი) olarak adlandırmıştır.³

Kelimenin kökenine bakıldığı zaman sığır yetiştiriciliği ile ilgili olabileceği üzerinde durulmaktadır. Orta Çağ’da bu bölgenin en önemli tarım alanı olan bölgede öne çıkan üretim K’veli (peynir) yapımı olmuştur. Bundan dolayı bu isim bütün vadiye, yerleşim yerlerine, kale ve manastırlara yayılmıştır.⁴ 10. yüzyılın Bizans kaynağı olan Constantine Porphyrogenitus’un *De Administrando Imperio* adlı eserinde de Yunanca Τυρόκαστρον (Tyro-

² Katamadze, a.g.m., s. 105-106; Aleksandre Proneli, *Didebuli Meskheti*, Elektro-Mbechdavi Stamba Kartli, Gori 1914, s. 175, 181, 184; S. Cikia, *Gurcistanis Vilaietis Didi Davtari: Gamokvleva*, Kitap 3, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademia, Tiflis 1958, s. 441; D. Berdzenishvili, *Narkvebevi Sakartvelos İstoriuli Geografiidan*, Metsniereba Gamomtsimloba, Tiflis 1985, s. 91.

³ Bondo Kupatadze, “Samtskhis İstoriuli Geografiidan (Kvelistsikhe)”, *Kreb: İstoria*, Tiflis 2019, s. 418. Bazı kaynaklarda Kale, *Kouel (Kol)* şeklinde de kullanılmaktadır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 108. *Kol* şeklindeki kullanımı için ayrıca bkz. *History of Lewond*, Translation, Introduction and Commentary by Zaven Arzoumanian, Printed in the United States of America, Pennsylvania 1982, s. 149; Moses Khorenats’i, *History of Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Harvard University Press, London 1978, s. 135, 145. *Kuēl* şeklindeki kullanımı için ayrıca bkz. *The Universal History of Step’anos Tarōnec’i*, Introduction, Translation and Commentary Tim Greenwood, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 217. Kaleye neden Kol Kalesi adının verildiği ile ilgili efsaneler de bulunmaktadır: Antik Çağ’da burada binlerce esirin kollarını kesen vahşi bir kral varmış ve bu hikâyeden dolayı kaleye bu isim verilmiş olmasına rağmen efsanenin tarihsel gerçekliklerle bir bağlantısını bulunmamaktadır. Bkz. Valeri Silogava-Kakha Shengelia, *Tao-Klarcet*, Kapkasis Universitetis Gamotsemebi, Tiflis 2006, s. 419; Kupatadze, a.g.m., s. 404-432.

⁴ Kupatadze, a.g.m., s. 415.

peynir; καστρον-kastron-kale) tyrokastron (Gürcüce ტიროკასტრონი) ifadesinde peynir teriminin geçmesi bu duruma bir kanıt oluşturmaktadır.⁵

K'veli Kalesi, Çıldır ilçe merkezinin 19 km güneybatısında yer alan Kolköy'ün doğusundaki sarp tepe üzerinde yer almaktadır ve bu mevki aynı zamanda Kaleönü Köyü'nün de batısındadır.⁶ Daha ayrıntılı biçimde ele alınacak olursa K'veli Kalesi, kalıntıların günümüz Ardahan'ın idari merkezi Posof'a 24 km uzaklıkta, Aşıkzülali (Tarihi adı Ts'urts'k'abi/Gürcüce წურწყაბი) köyünün batısında, 80 hanelik Kolköy (Tarihsel adı K'veli/ Gürcüce ყველი) köyüne 2 km uzaklıkta, P'ots'khovis ts'k'ali (Gürcüce ფოცხოვის წყლი, Türkçe Posof Çayı) Nehri'nin sol yakasındaki tepede yer almaktadır. Orta Çağ'da Gürcü yazılı kaynaklarında sıklıkla bahsedilen Kale, K'ala-Boin (Gürcüce ყალა-ბოინი) bölgesinde değil, Kolköy köyü yakınlarında bulunmaktadır. Kale, doğu/batı yönündeki dikdörtgen tepenin orta kesiminde bir burun üzerine inşa edilmiştir. Planı net bir şekilde bilinmese de öneminden dolayı Kale'nin büyük boyutta olduğu tahmin edilmektedir ve mevcut kalıntılara dayanılarak yeniden inşa edilen Kale'ye kuzey, güney ve doğu tarafından olmak üzere 3 taraftan ulaşım sağlanmamaktadır. Vadiden Kale'ye erişim ise batı taraftan sağlanmaktadır. Keskin doğal kaya oluşumları Kale'nin bütün çevresinin duvarlarla güçlendirilmesi ihtiyacını ortadan kaldırmıştır.⁷

K'veli Köyü ve K'veli Kalesi'nin Batı'dan görünümü: Kupatadze, a.g.m., s. 420.

⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1967, s. 214-215.

⁶ Patacı, a.g.m., s. 91; *Ardahan Değerlemeleri 4*, Ed: İhsan Kurtbaşı, Nobel Akademik, Ankara 2022, s. 313.

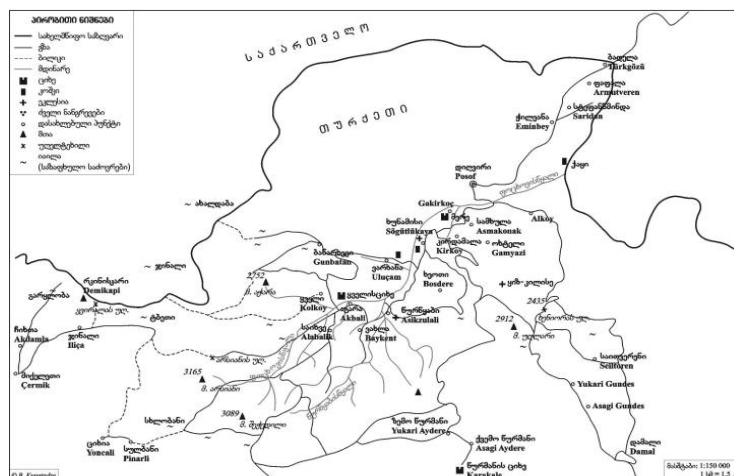
⁷ Kupatadze, a.g.m., s. 404; Katamadze, a.g.m., s. 104.

K'veli Köyü ve K'veli Kalesi'nin Güneybatı'dan görünümü: Kupatadze, a.g.m., s. 420.

Kale, Orta Çağ'da Güney Gürcistan'ın sur sisteminin bir parçasıydı ve stratejik bakımından önemli bir konumdaydı. 9-11. yüzyıllarda K'ueli (Gürcüce ყუელი) soylularının ikametgâhı olarak P'ots'kh'ov/Posof (Gürcüce ფოცხოვი)'un siyasi merkezi görevinde yerini korumuştur. Yani Kale, Orta Çağ'da Arsian ve Erusheti sırtlarıyla (Gürcüce არსიანისა და ერუშეთის ქედები) sınırlanan Saeristavo (Gürcüce საერისთავო) bölgesinin merkezi konumundaydı. Ayrıca Ts'urts'k'abi (Gürcüce წურწყაბი/Aşıkzülali), Vakhla (Gürcüce ვახლა), Saikhve (Gürcüce საიხვე), Agara (Gürcüce აგარა), K'veli (Gürcüce ყველი) yerleşim yerlerinin bulunduğu K'veli Vadisi (Gürcüce ყველის ხეობა)'nden geçen ana yolu kontrol ediyordu. Kale, Samtskhe (ფოცხოვის ხეობა/Potskhovis Kheoba)-Şavşat-Klarjet-Tao'yu birbirine bağlayan yolun merkezi üzerinde yer almaktaydı ve Kartli'den Şavşat'a giden en kısa geçiş buradaydı.⁸

⁸ Kupatadze, a.g.m., s. 404, 409-410, 412; Katamadze, a.g.m., s. 104-105. Dağlarla çevrili olan vadinin merkezi olan Kale, antik zamanlarda Kartli Krallığı'nın idari bölünmesi sırasında Samtskhe ve Acara'nın tek bir idari biriminden-Odzrakhi Saeristavo (Gürcüce ოძრახის საერისთავო)'dan biriydi ve aralarındaki bağlantı yolları ise P'ots'khovis ts'k'ali (Gürcüce ფოცხოვის წყლი, Türkçe Posof Çayı) ve Kvabliani (Gürcüce კვაბლიანი) vadilerinden geçiyordu. Bkz. Kupatadze, a.g.m., s. 410-411.

P'ots'kh'ov/Posof (Gürcüce ფოცხოვ) eyaleti haritası: Kupatadze, a.g.m., s. 413.

Günümüzde kalenin sur yapısı oldukça hasarlı durumdadır. Kalenin planı kayalık tepenin konfigürasyonuna göre belirlenmektedir. Kalenin iç uzunluğu 58 metre olup genişliği ise farklı bölümlere göre değişkenlik göstermektedir.⁹ Normal şartlarda Kale topraklarındaki garnizon alanı 100 metrekare olarak tanımlanıyor. Fakat Kale'nin mevcut korunmuş kalıntılarından ölçü alındığında ise bu alan 700 metrekareye çıkmaktadır. Bu da barış zamanlarında burada 30 kişilik bir garnizonun varlığını akıllara getirmektedir. Savaş zamanlarında kalıcı garnizonların sayısı ise ortalama 2,5-3 kat artmaktadır. *Mikel Gobron Şchitliğ'*inde (Gürcüce მიქელ გობრონის მარტვილობა) 133 savaşçının, Abul-Kasım'ın sayısız ordusunun kuşattığı kalenin 27 gün boyunca koruduğu görülür.¹⁰ Fahrettin Kırzioğlu da arşiv malzemelerine dayanarak kale ile ilgili birtakım istatistiksel veriler aktarmaktadır. Buna göre Ferhad Paşa (1582-1584 ve 1586-1590 İran Savaşı sırasında Gürcistan seferinin ardından Şavşat-Satle (Gürcüce შავშეთი-სათლე) Kalesi ve Shatberdi (Gürcüce შატბერდი) Kale'sine her birine 50'şer asker; Machakhli Sancağı (Gürcüce მაჭახლის სანჯაგი)-Kvartskhana Kale'sine 30 asker; Livana-Artvin (Gürcüce ლივანა-ართვინი) Kale'sine 40 asker yerleşirdi.¹¹

⁹ Katamadze, a.g.m., s. 104.

¹⁰ Kupatadze, a.g.m., s. 405.

¹¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, 2, Baskı, Ankara 1993, s. 354; Kupatadze, a.g.m., s. 405.

Zemo Kartli'nin en güçlü kalelerinden biri olan K'veli Kalesi'nin¹² Batı ve kuzeybatı kesimi diğer kesimlerine göre nispeten daha iyi korunmuş haldedir. Kaleye girişler batı tarafından sağlandığı için burayı inşa edenler bu durumu dikkate almış ve bu tarafı oldukça özenli bir şekilde inşa etmiştir. Kayalık tepe üzerine inşa edilen Kale ayrıca doğuya doğru 31 metre uzaklıkla bulunan dörtgen bir kule tarafından korunmakta ve kontrol edilmektedir. Kale'nin zayıf olan noktasını doğrudan kapatacak şekilde inşa edilen ve kuzey ile doğu duvarının birleştiği yerde yerleştirilen kulenin büyük bir kısmı hala nispeten iyi korunmaktadır. Kale'nin batı ve güney dış duvarları 4 metre yüksekliğe kadar korunmaktadır. İç mekân ise neredeyse temel seviyesine kadar zarar görmüş durumdadır. Günümüzde onun da sadece küçük bir kısmı ayakta kalmıştır. Nispeten daha iyi korunmuş olan Batı ve Güney duvarlarının maksimum yüksekliği 2,5 metre ve 5 metredir. Geriye kalan kale duvarları kırık olduğundan tam ölçüyü almak mümkün olmamıştır. Kalenin iç kısmında ise çeşitli amaçlara yönelik yapı kalıntıları mevcuttur. Kalıntılardan kalenin yapımında orta büyüklükte, iyi yontulmuş ve cilalı taşlarından kullanıldığı görülmektedir. İyi işlenmiş mezar taşlarına da rastlamak mümkündür. Elde edilen ilk verilere göre Kale, 9-10. yüzyıl olarak tarihlendirilmektedir.¹³

Bir iç ve bir dış kaleden oluşan K'veli Kalesi günümüzde oldukça tahrip olmuş haldedir.¹⁴ Kalede incelemelerde bulunan H. Gündoğdu da buradaki bir iç ve bir dış kaleye dair kalıntılardan ve söz konusu kalıntıların günümüze kadar iyi derecede korunamamış olduğundan söz etmektedir.¹⁵ Bu sebeple de yapının mimari planı tam olarak anlaşılammamaktadır. Ardahan'daki diğer Orta Çağ yapılarına benzer şekilde, inşasında az işçilikli taşlar ve Horasan harcı kullanılmıştır. Ancak kaleye daha belirgin bir tarih verilebilmesi için bu arkeolojik alanda bir kazı yapılması gerekmektedir.¹⁶ Bu bağlamda Güney Gürcistan'ın siyasi, ekonomik ve kültürel yaşamındaki rolü ve önemi oldukça büyük olan Kale'nin Posof sur sistemi içerisindeki stratejik konumu, içinden geçen önemli yollar ve kalenin hasar gören kalıntılarının arkeolojik incelenmesi Gürcistan tarihinde bilinmeyen pek çok konuyu daha ortaya çıkaracak-

¹² Tsisana Antadze, *Konstantine Gamsakhurdias Roman 'Didostatis Marcvenis' İnglisuri da Rusuli Targmanebi*, Sakartvelos Sapatriarkos Tsmida Andris Pirveltsodebulis Sakhelobis Kartuli Universiteti, Tiflis 2014, s. 203

¹³ Katamadze, a.g.m., s. 104-105.

¹⁴ Katamadze, a.g.m., s. 109.

¹⁵ H. Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No: 4, Ankara 2000, s. 110-111; *Ardahan Değerlemeleri 4*, s. 313

¹⁶ Pataci, a.g.m., s. 91.

tır.¹⁷ Şu an da 1899 yılında S. Canashia Ulusal Müzesi'ne getirilen K'veli Kalesi havzasından alınan (Artaan'ın 36 km kuzeyinde) bir dikili taş haç mevcuttur. K'veli Kale'si civarında manastırın olması (Gürcüce *ოანეწმინდის მონასტერი*), bir haç'ın (Gürcüce *სტელა-ჯვარი*) dikilmesi ve kilise'nin var olması (Gürcüce *ოანე ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესია*) bölgenin yalnızca askeri-stratejik önemini değil, aynı zamanda ekonomik kalkınmanın, dini ve kültürel yaşamın desteklenmesini de doğrulamaktadır.¹⁸

Gürcü kaynakları incelendiğinde 10. yüzyılda bahsi geçen bölgede dramatik olayların yaşandığını görülür. Bahsi geçen bu kaynaklara göre Kale'den ilk kez 914 yılında Azerbaycan Emiri Yusuf İbn Abi'l-Saj Abul-Kasım'ın Ermenistan'ı ve sonrasında Kartli'yi işgali sırasında bahsedilmektedir.¹⁹ Kendisi, büyük bir ordu ile seferlere gitmek için görevlendirilmişti. Önce Ermenistan'a girmiş sonra da Gürcistan'a yönelmiştir.²⁰ Araplar bazen Ardahan (Gürcüce *არტაანი*) sınırından geçiyordu ve Kale'nin yakınlarındaki tarlalara çalışmaya gelen köylüleri Kale'yi savunanları korkutmak için öldürüyordu. Kale kuşatması 28 gün sürmüştü ve Araplar nihayetinde Kale savunmasındakilerin direnişini kırarak kale duvarını yıkmıştır. Yapılan savaşta kale muhafızı soylu Mikel Gobron ve (Gürcüce *მიქელ-გობრონი*) 133 yoldaşı esir olarak alınmış ve akabinde esirler acımasız bir şekilde öldürülmüştür. Gobron'a İslam'ı kabul etmesi karşılığında özgür bırakılacağı söz verilmiş fakat Gobron'un birkaç kez bu teklifi reddetmesi üzerine 17 Kasım 914'te de başı kesilerek öldürülmüştür. Burada öldürülenler Abul-Kasım'ın emri ile açılan çukurlara gömülmüştür.²¹ Yine başka bir Gürcü kaynağında Arapların fethi hakkında

¹⁷ Katamadze, a.g.m., s. 109.

¹⁸ Katamadze, a.g.m., s. 105, 107; *Kartuli Tsartserebis Korpuli, Lapidaruli Tsartserebi*, Kitap 1, Düzenleyen ve Yayına hazırlayan N. Shoshiashvili, Metsniereba, Tiflis 1980, s. 134.

¹⁹ Kupatadze, a.g.m., s. 404; Silogava-Shengelia, *Tao-Klarjeti*, s. 280; *T'ao-K'larjetis Mshignobruli Memk'vidreoba*, Red: Mzia Surguladze, Ltd Polygraph, Tiflis 2018, s. 19. Arapların Ermenistan üzerine yapmış oldukları seferler hususunda ayrıca bkz. *History of Lewond*, s. 144 vd.

²⁰ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden Çev: Marie F. Brosset, Çev: Hrand D. Andreasyan, Haz: Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 236-237.

²¹ Kupatadze, a.g.m., s. 419. Kuşatmanın 28 gün sürmesi, kahramanca direnen kale muhafızlarına rağmen Kale'nin ele geçirilmesi ve Gobron'un öldürülmesi konusunda ayrıca bkz. *T'ao-K'larjetis Mshignobruli Memk'vidreoba*, s. 132. Kale'nin Araplara karşı savunuların kahramanlığı Stephane Mtbevari (Gürcüce *სტეფანე მტბევალი*) tarafından anlatılmıştır. Bkz. Stephane Mtbevari, "Tsameba Tsminda Motsame Gobronisa, Romelits Gaikvanes Kvelis Tsikhidan", *Kartuli Hagiograpiuli Dzeglebi 3 Tomad*, Redaktör Levon Abashidze, cilt 3, BTC, Tiflis 2008, s. 280.

detaylı bilgiler mevcuttur. Buna göre Araplar, Kartli (Gürcüce ქართლი) ve Cavakheti (Gürcüce ჯავახეთი)'yi ele geçirdikten sonra Samtskhe (Gürcüce სამცხე)'yi işgal ederek Tmogvi Kalesi (Gürcüce თმოგვის ციხე)'ne saldırmış ancak ele geçirememiştir. Akabinde K'veli Kalesi kuşatılmış ve Gobron (Gürcüce გობრონი) ele geçirilmiştir.²²

1060-1070'li yıllar Gürcistan'daki Türklerin sayısının arttığı bir dönem olmuştur.²³ Selçuklu hükümdarı Sultan Alp Arslan, akınlarında daima yaptığı gibi ansızın gelerek K'angari (Gürcüce კანგარი) bölgesine ve Trialeti (Gürcüce თრიალეთი)'ye girmiş, tahribat yapmış ve atlıları bir gün içerisinde K'uelis K'ur (Gürcüce ყუელის ყური)'a kadar yayılmıştır. Selçukluların Savşat (Gürcüce შავშეთი), K'larcet (Gürcüce კლარჯეთი) ve Tao (Gürcüce

²² Katamadze, a.g.m., s. 107. Aziz Gobron'un şehitliği konusunda ayrıca bkz. "Tsameba Shminda Gobronisa", *Kartuli Hagiografiuli Dzeglebi*, Trans. Eter Shengelia, cilt 3, Tiflis 2008, s. 249-283; Vakhushti Batonishvili, *Ahgtsera Sameposa Sakartvelosa, Kartlis Tskhovreba IV*, Teksti Dadgenili Qvela Dzirıtadi Khelnatseris Mikhedvit S. Qaukhchishvili, Tiflis 1973, s. 133.

²³ 11. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hem Gürcüler hem de Selçuklar için değişimlerin yaşanmaya başladığı dönem olmuştur. Kötü giden Gürcü iç ve dış siyasette II. Giorgi'nin kral olmasından sonra başlayan soylu isyanları da bu durum daha da zor hal almıştır. İçinde bulunulan durumdan dolayı Selçuklular ve Bizans ile de ilişkilerin seyri değişmiştir. Gürcistan sınırında Bizans yerine artık Selçukluların yer almaya başlaması ile başlayan siyasi değişiklik hemen fark edilir duruma gelmiştir. Özellikle gücünün zirvesine ulaşan Selçukluların Gürcistan'daki nüfuzunu sürdürmek istemesi Gürcüler için oldukça yıkıcı olmuştur. Bkz. *Sakartvelos İstoria: IV Saukunidan XIII Saukunemde*, Ed: Mariam Lortkipanidze, cilt 2, Palitra L Yayınları, Tiflis 2012, s. 353; İvane Javakhishvili, *Kartveli Eris İstoria*, cilt 2, Palitra L Gamomtsemloba, Tiflis 2012, s. 311; Sh. Meskhia-D. Gvritishvili vd., *Tbilisis İstoria*, Savavsho da Asalgazrdobis Literaturis Sakhelmtsipo Gamomtsemloba, Tiflis 1958, s. 41; Nodar Asatiani-Otar Janelidze, *History of Georgia*, House Petite Pub., Tiflis 2009, s. 79; Valeri Silogava-Kakha Shengelia, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Tanamedroveobis Chatvli*, Kapkasis Universitetis Gamotsmebi, Tiflis 2008, s. 100; *Sakartvelos Mepeebi*, Ed: Mariam Lortkipanidze-Roin Metreveli, Nekeri Gamomtsemloba, Tiflis 2007, s. 120; Aristo Kutateladze, *Konspekti Sakartvelos İstoriidan*, Kitap 1, Sakartvelos Kooperatiuli Stamba, Tiflis 1900, s. 67; Nodar Asatiani, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan XIX Saukunemde*, Sakartvelos Matsne Gamomtsimloba, Tiflis 2005, s. 157; Jaba Samushia, *Bagrationta Samepo Ojakhı (XI-XII ss.)*, Artanuji Gamomtsimloba, Tiflis 2003, s. 47; İvane Javakhishvili, *Tkhzulebani Tormet Tomad*, cilt 2, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademiiis Tbilisis Sakhelmtsipo Universitetis Gamomtsemloba, Tiflis 1983, s. 294-295. 11. yüzyılda Gürcistan üzerine gerçekleştirilen seferler hususunda ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi'l-Târîh Tercümesi)*, cilt 10, Çev: Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 48 vd.; Şadrüddin Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Nâşır ibn 'Ali el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 24 vd.; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme I*, Haz: Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s. 59 vd.; İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 59-60.

ღათ) içinden geçerek Panaskert'e geldiği ve akabinde II. Giorgi ile 1080 yılında geçen mücadeleyi görüyoruz. Emir Ahmed, Kars (Gürcüce ჯარო/ყარსი)'ı ele geçirdikten sonra Samtskhe (Gürcüce სამცხე)'ye gelmiş ve Kral II. Giorgi'yi yenilgiye uğratmıştır.²⁴ 1080 yılında K'veli Kalesi yakınlarında aniden Türklerin saldırısına uğrayan Kral II. Giorgi geri çekilmek zorunda kalmıştır. Gürcülere göre çok sayıda olan Türklerden sadece özel yollarla kurtulmak mümkündü. İşte böyle bir dönemde Gürcistan kralı çok güvenilir olduğu zannedilen Acara Vadisi'nden Batum'a, oradan da Abhazya'ya geçmişti. Yani böylece K'veli Kalesi'nden Acara (Gürcüce აჭარა)'ya ve Acara'dan da Abhazya (Gürcüce აფხაზეთი)'ya geçişin mümkün olduğunu görmekteyiz.²⁵ Gürcü tarihçilerin de belirttiğine göre Kale'den Acara'ya giden iki yol bulunmaktaydı: Mereti Vadisi'nden (Gürcüce მერეთის ხევი) K'veli

²⁴ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 287; Katamadze, a.g.m., s. 108. Selçuklu Sultanı Melikşah, Gürcistan üzerine Emir Ahmed komutasında bir ordu göndermiş ve Emir Ahmed Erzurum ve Oltu'yu ele geçirmiştir. Akabinde de K'veli Kalesi'nde bulunan Gürcü kralını yenilgiye uğratmıştır. Bu sefer ile Gürcistan kralına ağır bir darbe vurulmuş oldu. Bkz. Nodar Shengelia, *Selchukebi da Sakartvelo XI Saukuneshi*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1968, s. 309; *Sakartvelos İstoria Udzelesi Droidan XX Saukunis Bolomde*, Ed: Mariam Lortkipanidze, Palitra L. Gamomtsemloba, Tiflis 2012, s. 357; *Sakartvelos İstoriis Narkvebi*, cilt 3, Sabchota Kartuli Gamomtsemloba, Tiflis 1979, s. 203; Samushia, a.g.e., s. 49; İ. Antelava-M. Gaprindashvili vd., *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Dghemde*, Stamba Samshoblo, Tiflis 1996, s. 87; Levan Sanikidze, *Sakartvelos İstoria*, Stamba Samshoblo, Tiflis 1994, s. 26; İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 85-86; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 94; *Sakartvelos Meppebi*, s. 121; *Sakartvelos İstoria: IV Saukunidan XIII Saukunemde*, s. 357; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 77-78; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 94; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, Bühraneddin Matbaası, İstanbul 1944, s. 111; Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 62. Kafesoğlu, a.g.e., s. 108; Zurab Papaskiri, *Shua Saukunebis Sakartvelos Saertashoriso Arenaze: Sakartvelos Sakhelmtsipos Sagaret-Politikuri Mdgomarteoba XI s. 60-80-ian Tsebshi*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1991, s. 58.

²⁵ Vazha Partenadze, *Acharistsqlis Kheoba (İstoriul-Arkeologiuri Gamokveva Kedis Munitsipalitetis Mikhedvit*, Batumis Shota Rustavelis Sakhelmtsipo Universiteti, Batum 2020, s. 155-156. Kralın yenilmesi ve Acara'dan Abhazya'ya gitmesi konusunda ayrıca bkz. "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", *Kartlis Tskhovreba*, Ed: Roin Metreveli, Artanuji Gamomtsemloba, Tiflis 2008, s. 302; "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", *Kartlis Tskhovreba*, Ed: S. Kaukhchishvili, cilt 1, Sakhelgani Gamomtsemloba, Tiflis 1955, s. 319; İvane Javakhishvili, *Sakartvelos İstoria (XI-XV Saukunebi)*, Sakartvelos SSR Sakhelmtsipo Gamomtsemloba, Tiflis 1949, s. 21; Yinanç, a.g.e., s. 112; Kafesoğlu, a.g.e., s. 108.

Kalesine ve Skhalta Vadisi'ndeki (Gürcüce სხალთას ხევი) Urema Geçidinden (Gürcüce ურემას გადასასვლი) geçmek.²⁶

Selçuklu Devleti'nin kurulması Gürcistan ve Transkafkasya için bir takım olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Gürcistan'ın farklı bölgelerine fetihler yapan Selçuklu birlikleri Gürcistan içlerine doğru hız kesmeden ilerliyordu.²⁷ Kral Giorgi'nin, ülkesini ve sınırlarını korumak için bir dizi önemler olsa da bunda uzun süreli başarıyı elde edememişti. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın olağanüstü ordusu K'veli Kalesi'nde bulunan Kral II. Giorgi'yi yenilgiye uğratması ve akabinde Selçukluların kısa sürede büyük başarılar elde etmesi Gürcü tarihinde yeni bir dönemin de başlamasına neden olmuştu. Gürcistan'ın neredeyse her yerine fetihler düzenleyen Selçuklular her baharda Gürcistan'a geliyor ve kısa kadar burada kalıyordu. Gürcistan topraklarında Türklerin yerleşimleri böylece her geçen yıl artıyordu. Bu koşullar altında tarım ile uğraşan halk üretim yapamaz hale gelmişti.²⁸ Kış şartlarının zor olması insan-

²⁶ Kupatadze, a.g.m., s. 412. Katamadze, a.g.m., s. 106; N. Berdzenishvili, *Gzebi Rustavelis Epokis Sakartveloshi*, Metsniereba, Tiflis 1966, s. 90.

²⁷ Emir Ahmed dışında iki büyük Selçuklu beyi İsa (Gürcüce იასო/Türkçe İsa Böri) ve Buzghobi (Gürcüce ბუჯღობო/Türkçe Ebu Yakub) Gürcistan içlerine doğru Selçuklu fetihlerine devam etmiştir. Gürcistan'ın neredeyse her yerine seferler düzenlemiş; Şavşat, Acara, Samtskhe, Kartli, Argveti, Samokalako ve Chkondidi gibi önemli yerleri ele geçirmiştir. Gürcistan tarihçileri tarafından oldukça trajik bir biçimde anlatılan bu fetihlere Gürcüler herhangi bir mukavemette bulunamamıştır. Bkz. "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", Ed: S. Kaukhchishvili, s. 319; Shengelia, a.g.e., s. 309; *Rewriting Caucasian History*, s. 310; Yinanç, a.g.e., s. 112; Telliöğlü, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 62; Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 86; *Sakartvelos İstoriis Kronologia*, Ed: Svimon Gamsakhurdia, Tiflis Sulkhan-Saba Orbelian Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tiflis 1996, s. 10; Antelava-Gaprindashvili vd., a.g.e., s. 87; Sanikidze, a.g.e., s. 27; *Sakartvelos İstoria: IV Saukumidan XIII Saukumemde*, s. 357; Shengelia, a.g.e., s. 310; Samushia, a.g.e., s. 49; Kafesoğlü, a.g.e., s. 108; Papaskiri, a.g.e., s. 58; Tariel Putkaradze, *Kartvelebi*, 1. Kitap, Kutaisi Sakhelmtsipo Universitetis Gamomtsemloba, Kutaisi 2005, s. 192; "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", Ed: S. Kaukhchishvili, s. 319; Donald Rayfield, *Edge of Empires: A History of Georgia*, Reaktion Books, London 2012, s. 83; *Rewriting Caucasian History*, s. 310; *Kartuli Samkhedro Entsiklopesiuri Leksikoni*, Ed: Elguca Medzmariashvili, Tiflis 2017, s. 135; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 94; Yinanç, a.g.e., s. 112; Abdülkerim Özyayın, "Melikşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 29, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 56.

²⁸ Giorgi Cmukhadze, *Migratsiuli Protsebebi Sakartvelos Teritoriaze Udzevelesi Droidan Dghemde*, Samagistro Nashromi, İvane Cavakhishvilis Sakhelobis Tbilisis Sakhelmtsipo Universiteti, Tiflis 2019, s. 14. *Didi Turkoba* dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", s. 302; *Kartlis Tskhovreba*, Simon Kaukhchishvili (düzenleyen), s. 201; Shengelia, a.g.e., s. 310; *Sakartvelos İstoriis Narkvebebi*, cilt 3, s. 203-204; Mose Janashvili, *Sakartvelos Deda-kalaki Tpilisi*, Stamba Ghambashidze, Kutaisi 1889, s. 24; S. Baratashvili, *Sakartvelos İstoria*, Kitap 3, İ. Stamba Kheladze, Kutaisi 1913, s. 139; Davit Muskhelishvili-

ları aç ve evsiz kalma duygusuna yöneltiyordu. Bunun üzerine bir de fethedilen yerlere Türklerin yerleşmesi hem tarım arazilerinin el değiştirmesine hem de topraklarını kaybeden Gürcülerin kaçıp dağlara sığınmasına yol açmıştır. Türklerin kısım bu toprakları terk etmesine rağmen Gürcülerin hissettikleri korku onların yurtlarına tekrar dönmesine engel oluyordu. İhtiyaçlarını karşılamakta zorlanan Gürcüler hastalıklarla da uğraşmak zorunda kalmıştır.²⁹ Böylece ülke yok olmak tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Aralıksız olarak devam eden bahsi geçen Selçuklu seferlerinden dolayı Gürcü kaynaklarında *Didi Turkoba* (Gürcüce დიდი თურქობა)³⁰ şeklinde adlandırılan dönem, Gürcistan için oldukça zor olmuştur. Anadolu'da ve Kafkasya'da önemli pek çok noktayı ele geçiren Selçuklulara *Didi Turkoba* döneminde karşı koymak hem Bizans hem de Gürcüler için oldukça güçlü.

9-10. yüzyıllarda Saeristavo (Gürcüce საერისთავო)'nun merkezi ve Samstkhe'nin en önemli kalesi olan K'veli Kalesi, 918 yılından itibaren Ashot Kukh (Gürcüce აშოტ კუხი) eline geçmiştir. Ashot Kukh'un varisi olmadığı için 941'de Gurgen'in ölümünden sonra Kale, Gurgen'in kuzenlerine kalmıştır. 1008 yılında da Bagration Hanedanından III. Bagrat'ın mülkiyetine katıl-

Mikheil Samsonadze vd., *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan 2009 Tslamde*, Gumbati Gamomtsemloba, Tiflis 2012, s. 190; Sanikidze, a.g.e., s. 27; Silogava-Shengelia, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Tanamedroveobis Chatvli*, s. 101; Gvritshvili, *Tpilis 1500 Tslisaa: Saübileo Krebuli*, s. 59; Samushia, a.g.e., s. 50; Nika Dadiani, *Kartvelt Tskhovreba*, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademiis Gamomtsemloba, Tiflis 1962, s. 90; Antelava-Gaprindashvili vd., a.g.e., s. 87; *Sakartvelos İstoria Udzelesi Droidan XX Saukumis Bolomde*, Ed: Mariam Lortkipanidze, s. 357; *Rewriting Caucasian History*, s. 310; Alexander Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, The Scarecrow Pub., Toronto 2007, s. 17, 500, 571; W.E.D. Allen, *A History Of The Georgian People From the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Routledge & Kegan Paul, London 1971, s. 94; Mariam Lordkipanidze, *Essays on Georgian History*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1994, s. 101.

²⁹ Shengelia, a.g.e., s. 311-312; "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", s. 303; Javakhishvili, *Sakartvelos İstoria (XI-XV Saukumeebi)*, s. 21; D. Karichashvili, *Sakartvelos Mokle İstoria*, 1. Kısım, Mtsapö-Mbechdavi Dzmobisa Gamomtsemloba, Moskova 1907, s. 63; Silogava-Shengelia, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Tanamedroveobis Chatvli*, s. 100; Antelava-Gaprindashvili vd., a.g.e., s. 88; Javakhishvili, a.g.e., s. 295; Baratashvili, a.g.e., s. 140; Silogava-Shengelia, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Tanamedroveobis Chatvli*, s. 100; Baratashvili, a.g.e., s. 140; Kutateladze, a.g.e., s. 69.

³⁰ Shengelia, a.g.e., s. 303; Roin Kavrelişvili, "Gürcistan Kralı IV. Davit Ağmaşenebeli'nin Tarihçisi (XII. yy.) Tarafından Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (15), 2012, s. 21-22; Ömer Subaşı, *Gürcistan Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 26; *Kartuli Samkhedro Entsiklopesiuri Leksikoni*, s. 135; Erdoğan Şenol, *Gürcü Ansiklopedik Sözlüğü*, Emsal Matbaa, Ankara 2021, s. 136.

mıştır.³¹ Akabinde Kale'nin Samtskhe ve K'veli Kalesi'nin Baghvashi (Gürcüce ბაღვაში) ailesinin elinde olduğu görülür. Fakat kraliyet hükümetine karşı isyan eden feodal bey Liparit Baghvashi (Gürcüce ლიპარიტ ბაღვაში) ve oğlu Ivane Meskhi (Gürcüce ივანე მესხი) aralarında Sula Kalmakheli (Gürcüce სულა კალმახელი)'nin de yer aldığı soylular tarafından yakalanıp IV. Bagrat'a getirilmiştir. Ve Liparit'ten alınan Art'anuji (Gürcüce არტანუჯი), K'veli (Gürcüce ყველი), Up'lists'ikhe (Gürcüce უფლისციხე) ve Birtvisi (Gürcüce ბირთვისი) gibi yerler Sula Kalmakheli'ye verilmiştir.³² 1059 yılından sonra Gürcistan Kralı IV. Bagrat tarafından IV. Liparit'in elinden alınan Kale'ye 1068 yılında ise Fadlon'a gönderilenler arasında adı geçen sadık Murvan Cakeli'nin Eristavi olarak atandığı görülür. Fakat 1080 yılında Selçuklulardan Emir Ahmed tarafından Kale'de bulunan II. Giorgi'nin mağlup edilmesi³³ ile Türk-Gürcü ilişkilerinin seyri değişmiştir. Görüldüğü üzere 11. yüzyılda bölge yaşamında önemli bir rol oynamaya devam etmiş olan Kale, Samtskhe'nin 1570'lerde Osmanlılar tarafından nihai olarak ele geçirilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin yönetimine geçmiştir.³⁴

18. yüzyılda Kale'nin yenilenmediği ve işlevsel olarak restore edilmediği görülür. Bu durum iki faktörle açıklanabilir: 1. Gürcü feodalizmi koşullarında kalenin askeri-stratejik önemi çok büyüktü fakat Osmanlı yönetimi altındayken restorasyon ihtiyacı hissedilmedi. 2. Posof vadisinin idari merkezi Akhaltsikhe-Ardahan (Gürcüce ახალციხე-არტაანი) yolu üzerinde yer alan Dghvari (Gürcüce დღვარი) ve Mere (Gürcüce მერე) Kalelerine taşınmıştır. Yani ana yolların rotalarının başka merkezlere doğru kayması ile eski önemini yitirmiştir. Osmanlı kaynaklarında adı geçen Posof Kalesi de bundan hemen sonra olmalıdır. Konumu da daha avantajlı ve kalenin alanı daha büyüktür. Samtskhe-Saatabago'nun Osmanlılar tarafından fethinden sonra Kale, Akhaltsikhe'nin bir parçası haline gelmiştir. Gürcistan kaynaklarında hem K'veli köyünden (Gürcüce სოფელი ყველი) hem de yakınlardaki K'veli Manastırından (Gürcüce ყველის მონასტერი) bahsedilmektedir. Bahsi geçen köyde Sultanasdze, Giorgisdze, Baındurisdze, Enukasdze, İosebisdze, Nikolasdze, Vardzeldze, Vardisdze, Khocabegisdze, Mazanisdze soyadlarında 32 aile yaşamaktaydı. K'veli Manastırında ise Zakarasdze, Ghibrasdze, Makhareblisdze ve Eliasdze olmak üzere 4 tane bulunmaktaydı. Köyün kendi kilisesi de

³¹ Kupatadze, a.g.m., s. 421-425.

³² Katamadze, a.g.m., s. 108.

³³ Kupatadze, a.g.m., s. 421-425.

³⁴ Kupatadze, a.g.m., s. 426; Katamadze, a.g.m., s. 108.

vardı ve rahibi Eliasdze'ydi. 1834 tarihli arşiv belgelerinde ise köyde hane sayısı 20'ye düşmüştü. Kale, uzun süre işlevini kaybetmiş olsa da bir süre daha idari merkez işlevini sürdürmüştür. Fakat Posof vadisinin Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Kale eski gücünü daha da kaybetmiştir. Artık 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Orta Çağ'da oldukça meşhur olan Kale, tamamen yıkılmış ve harabe haline gelmiş vaziyette karşımıza çıkmaktadır.³⁵

Sonuç

Kaynaklarda farklı isimlerle anılan K'veli Kalesi, kökeni itibari ile farklı görüşlerin olduğu görülür. Orta Çağ'da Gürcü yazılı kaynaklarında sıklıkla bahsi geçen Kale, Güney Gürcistan'ın sur sisteminin önemli bir parçası olarak tarihteki yerini almıştır. Kale, bölgenin sadece stratejik-askeri değil aynı zamanda ekonomik, dini ve kültürel yaşam bakımından da oldukça önemli bir kısmını işgal etmiştir. Ne yazık ki günümüzde sur yapısı oldukça hasarlı durumdadır.

Kaynakların incelenmesi sonucu Kale'nin 10. yüzyılda dramatik olaylara şahit olduğu görülür. 914 yılında Azerbaycan Emiri Yusuf İbn Abi'l-Saj Abul-Kasım'ın Gürcistan seferi neticesinde Kale'de büyük bir mücadele yaşanmıştır. Bu Arap fetihleri ile Kale duvarları yıkılmış, Mikel Gobron ve yoldaşları şehit edilmiştir. Akabinde Gürcistan topraklarına Selçuklular tarafından düzenlenen fetihler Gürcüler için olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Selçukluların Gürcülere karşı kazanmış olduğu 1080 yılındaki galibiyetten sonra Türk komutanı Emir Ahmed'in bol miktarda ganimetle ülkesine geri dönmesi, iki büyük Selçuklu emiri İsa (Gürcüce ისა/Türkçe İsa Böri) ve Buzhghobi (Gürcüce ბუჯღობი/Türkçe Ebu Yakub)'nin de Gürcistan üzerine seferlere çıkmasına da yol açmış ve akabinde bu iki emir Gürcistan'ın neredeyse her yerine sefer düzenlemiştir. Gürcistan için oldukça yıkıcı olan bahsi geçen bu seferler özellikle K'veli Kalesi ve civar şehirlerin ele geçirilmesinden sonra hız kesmeden devam etmiştir. K'veli Kalesi'nde alınan yenilgi Gürcüler için kırılma noktası olmuş ve fetihlerine devam eden Selçuklular, Gürcülere karşı peş peşe zaferler elde etmiştir. Neticede Gürcülerin *Didi Turkoba* (Gürcüce დიდი თურქობა) olarak adlandırdıkları Gürcistan tarihinin en zor dönemi böylece başlamıştır. K'veli Kalesi'nin kaybedilmesi ve II. Giorgi'nin bölgeden uzaklaşmasının akabinde gerçekleşen Selçuklu fetihlerinin Gürcüler üzerindeki etkisi oldukça fazla olmuştur. Siyasi, sosyal, ekonomik ve etnik anlamda

³⁵ Kupatadze, a.g.m., s. 428.

olumsuz etkilerini uzun dönem yaşayan Gürcüler, bu süreci kendi kaynaklarının neredeyse tamamında zor bir dönem olarak ele almıştır.

11. yüzyılda ise Kale'nin Baghvashi ailesinin olduğu ve bölge yaşamında hâlâ önemli olduğu görülür. 16. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı yönetimine geçmiştir. Ancak Kale, 18. yüzyılda restore edilmemiş olup zamanla işlevini kaybetmiştir. 20. yüzyılın başında ise Kale'nin tamamen yıkıldığı ve harabe halde olduğu görülür.

Kaynakça

- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme I*, Haz: Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.
- ALLEN, W.E.D., *A History Of The Georgian People From the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Routledge & Kegan Paul, London 1971.
- ANTADZE, Tsisana, *Konstantine Gamsakhurdias Roman 'Didostatis Marcvenis' İnglisuri da Rusuli Targmanebi*, Sakartvelos Sapatriarkos Tsmida Andris Pirveltsodebulis Sakhelobis Kartuli Universiteti, Tiflis 2014.
- ANTELAVA, İ.-GAPRİNDASHVİLİ, M. vd., *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Dghemde*, Stamba Samshoblo, Tiflis 1996.
- Ardahan Değerlemeleri 4*, Ed: İhsan Kurtbaş, Nobel Akademik, Ankara 2022.
- ASATİANİ, Nodar, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan XIX Saukunemde*, Sakartvelos Matsne Gamomtsimloba, Tiflis 2005.
- ASATİANİ, Nodar-JANELİDZE, Otar, *History of Georgia*, House Petite Pub., Tiflis 2009.
- BARATASHVİLİ, S., *Sakartvelos İstoria*, Kitap 3, İ. Stamba Kheladze, Kutaisi 1913.
- BATONİSHVİLİ, Vakhushti, *Ahgtsera Sameposa Sakartvelosa, Kartlis Tskhovreba IV*, Teksti Dadgenili Qvela Dziritadi Khelnatseris Mikhedvit S. Qaukhchishvili, Tiflis 1973.
- BERDZENİSHVİLİ, D., *Narkvebevi Sakartvelos İstoriuli Geograpiidan*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1985.
- BERDZENİSHVİLİ, N., *Gzebi Rustavelis Epokis Sakartveloshi*, Metsniereba, Tiflis 1966.

- CİKİA, S., *Gurcistanis Vilaietis Didi Davtari: Gamokvleva*, Kitap 3, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademia, Tiflis 1958.
- CMUKHADZE, Giorgi, *Migratsiuli Protsesebi Sakartvelos Teritoriaze Udzevelesi Droidan Dghemde*, Samagistro Nashromi, İvane Cavakhishvilis Sakhelobis Tbilisis Sakhelmtsipo Universiteti, Tiflis 2019.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1967.
- DADIANI, Nika, *Kartvelt Tskhovreba*, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademiis Gamomtsemloba, Tiflis 1962.
- GÜNDOĞDU, H., *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No: 4, Ankara 2000.
- Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden Çev: Marie F. Brosset, Çev: Hrand D. Andreasyan, Haz: Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- History of Lewond*, Translation, Introduction and Commentary by Zaven Arzoumanian, Printed in the United States of America, Pennsylvania 1982.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi)*, cilt 10, Çev: Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- JANASHVİLİ, Mose, *Sakartvelos Deda-kalaki Tpilisi*, Stamba Ghambashidze, Kutaisi 1889.
- JAVAKHİSHVİLİ, İvane, *Kartveli Eris İstoria*, cilt 2, Palitra L Gamomtsemloba, Tiflis 2012.
- JAVAKHİSHVİLİ, İvane, *Sakartvelos İstoria (XI-XV Saukuneebi)*, Sakartvelos SSR Sakhelmtsipo Gamomtsemloba, Tiflis 1949.
- JAVAKHİSHVİLİ, İvane, *Tkhzulebani Tormet Tomad*, cilt 2, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademiis Tbilisis Sakhelmtsipo Universitetis Gamomtsemloba, Tiflis 1983.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- KARİCHASHVİLİ, D., *Sakartvelos Mokle İstoria*, 1. Kısım, Mstsapombechdavi Dzmobisa Gamomtsemloba, Moskova 1907.

- Kartuli Samkhedro Entsiklopesiuri Leksikoni*, Ed: Elguca Medzmariashvili, Tiflis 2017.
- Kartuli Tsartserebis Korpuli, Lapidaruli Tsartserebi*, Kitap 1, Düzenleyen ve Yayına hazırlayan N. Shoshiashvili, Metsniereba, Tiflis 1980.
- KATAMADZE, Tsiuti, “Otskhovis Saportipikatso Nagebobata İstotiisatvis (Kvelis Tsikhe)”, *Shromebi IV*, Ed Vano Papunidze, Sakartvelos Metsnierebata Erovnuli Akademia, Batum 2019, s. 104-111.
- KAVRELİŞVİLİ, Roin, “Gürcistan Kralı IV. Davit Ağmaşenebeli'nin Tarihçisi (XII. yy.) Tarafından Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (15), 2012, s. 21-22.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, 2, Baskı, Ankara 1993.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- KUPATADZE, Bondo, “Samtskhis İstoriuli Geograpiidan (Kvelistsikhe)”, *Kreb: İstoria*, Tiflis 2019, s. 404-432.
- KUTATELADZE, Aristo, *Konspekti Sakartvelos İstoriidan*, Kitap 1, Sakartvelos Kooperatiuli Stamba, Tiflis 1900.
- LORDKİPANİDZE, Mariam, *Essays on Georgian History*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1994.
- MESKHİA, Sh.-GVRİTİSHVİLİ, D. vd., *Tbilisis İstoria*, Savavsho da Asalgazdobis Literaturis Sakhelmtsipo Gamomtsimloba, Tiflis 1958.
- MİKABERİDZE, Alexander, *Historical Dictionary of Georgia*, The Scarecrow Pub., Toronto 2007.
- Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Harvard University Press, London 1978.
- MTBEVARİ, Stepane, “Tsameba Tsminda Motsame Gobronisa, Romelits Gaikvanes Kvelis Tsikhidan”, *Kartuli Hagiograpiuli Dzeglebi 3 Tomad*, Redaktör Levan Abashidze, cilt 3, BTC, Tiflis 2008, s. 283-311.
- MUSKHELİSHVİLİ, Davit-SAMSONADZE, Mikheil vd., *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan 2009 Tslamde*, Gumbati Gamomtsemloba, Tiflis 2012.

- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Melikşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 29, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 54-57.
- PARTENADZE, Vazha, *Acharistsqlis Kheoba (İstoriul-Arkeologiuri Gamokveva Kedis Munitsipalitetis Mikhedvit*, Batumis Shota Rustavelis Sakhelmtsipo Universiteti, Batum 2020.
- PAPASKİRİ, Zurab, *Shua Saukunebis Sakartvelos Saertashoriso Arenaze: Sakartvelos Sakhelmtsipos Sagaret-Politikuri Mdgomarteoba XI s. 60-80-ian Tslebshi*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1991.
- PRONELİ, Aleksandre *Didebuli Meskheti*, Elektro-Mbechdavi Stamba Kartli, Gori 1914.
- PUTKARADZE, Tariel, *Kartvelebi*, 1. Kitap, Kutaisis Sakhelmtsipo Universitetis Gamomtsemloba, Kutaisi 2005.
- RAYFIELD, Donald, *Edge of Empires: A History of Georgia*, Reaktion Books, London 2012.
- Sakartvelos İstoria: IV Saukunidan XIII Saukunemde*, Ed: Mariam Lortkipanidze, cilt 2, Palitra L Yayınları, Tiflis 2012.
- Sakartvelos İstoria Udzelesi Droidan XX Saukunis Bolomde*, Ed: Mariam Lortkipanidze, Palitra L Gamomtsemloba, Tiflis 2012.
- Sakartvelos İstoriis Kronologia*, Ed: Svimon Gamsakhurdia, Tiflis Sulkhan-Saba Orbelian Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tiflis 1996.
- Sakartvelos İstoriss Narkvevbi*, cilt 3, Sabchota Kartuli Gamomtsemloba, Tiflis 1979.
- Sakartvelos Mepevbi*, Ed: Mariam Lortkipanizde-Roin Metreveli, Nekerı Gamomtsemloba, Tiflis 2007.
- PATACI, Sami, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, *Ardahan Kale ve Kuleleri*, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, Ardahan 2016, s. 28-104.
- SAMUSHIA, Jaba, *Bagrationta Samepo Ojakhı (XI-XII ss.)*, Artanuji Gamomtsimloba, Tiflis 2003.
- SANİKİDZE, Levan, *Sakartvelos İstoria*, Stamba Samshoblo, Tiflis 1994.
- SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- SHENGELIA, Nodar, *Selchukebi da Sakartvelo XI Saukuneshi*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1968.
- SİLOGAVA, Valeri-SHENGELIA, Kakha, *Tao-Klarceti*, Kapkasis Universitetis Gamotsmebi, Tiflis 2006.

- SİLOGAVA, Valeri-SHENGELİA, Kakha, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Tanamedroveobis Chatvli*, Kapkasis Universitetis Gamotsemebi, Tiflis 2008.
- SUBAŞI, Ömer, *Gürcistan Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Şadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Nâşır ibn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- ŞENOL, Erdoğan, *Gürcü Ansiklopedik Sözlüğü*, Emsal Matbaa, Ankara 2021.
- T'ao-K'larjetis Mshignobruli Memk'vidreoba*, Red: Mzia Surguladze, Ltd Polygraph, Tiflis 2018.
- TELLİOĞLU, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.
- TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.
- The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Introduction, Translation and Commentary Tim Greenwood, Oxford University Press, Oxford 2017.
- "Tsameba Shminda Gobronisa", *Kartuli Hagiograpiuli Dzeglebi*, Trans. Eter Shengelia, cilt 3, Tiflis 2008, s. 249-283.
- "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", *Kartlis Tskhovreba*, Ed: Roin Metreveli, Artanuji Gamomtsemloba, Tiflis 2008.
- "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", *Kartlis Tskhovreba*, Ed: S. Kaukhishvili, cilt 1, Sakhelgani Gamomtsemloba, Tiflis 1955.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.